

Global Conference on Multidisciplinary Research and Innovation

Hosted Online from Berlin, Germany

Date: 2nd March, 2026

Website: <https://econferencia.com>

TERMINLAR TIZIMIDA GIPONIMIYA VA EKVONIMIYA HODISALARI

PHENOMENA OF HYPONYMY AND EQUONYMY IN THE SYSTEM OF TERMS

Ermatov Ixtiyor,
filologiya fanlari doktori (DSc), Professor,
Guliston davlat universiteti,
ermatov.ixtiyor@mail.ru

Annotatsiya

Soʻz – tilning asosiy birligidir. Tilni nutq tovushlarisiz, grammatik shakllarsiz va kommunikatsiya jarayonidan tashqarida tasavvur qilish mumkin emas. Nutq tovushlari tizimi, morfologik shakllar majmuasi va kommunikatsiya uchun xizmat qiluvchi qurilmalar – hammasi birgalikda tilni, uning bir butun organizmini tashkil etadi. Shularning barchasi soʻz yordamida shakllanadi. Soʻzning funktsional-semantik koʻrinishlaridan biri termindir. Soʻz va terminlar tilning mazmun jabhasiga “qisman oʻxshashligi” shundaki, soʻzlarning mazmun jabhasi, yuqorida ham aytilganidek, umumxalq xotirasida mushtarak rasmiylashgan maʼnolarni oʻz ichiga olsa, terminlarning mazmun jabhasi muayyan fan-texnika va kasb-hunarga ixtisoslashgan ayrim guruh shaxslar xotirasida mushtarak rasmiylashgan tushunchalarni oʻz ichiga oladi. Tushuncha va maʼno, garchand tilning mazmun jabhasiga tegishli mushtarak hodisalar sanalsa-da, ular oʻzaro farq qiladi: tushunchaning “amal hajmi” maʼnoning “amal hajmi”dan kengdir, chunki maʼno tushuncha doirasiga kiruvchi ideal birlik hisoblanadi. Ushbu maqolada oʻzbek intralingvistik (immanent) tilshunosligi terminologik tizimining mazmun plani bilan bogʻliq funktsional-semantik

Global Conference on Multidisciplinary Research and Innovation

Hosted Online from Berlin, Germany

Date: 2nd March, 2026

Website: <https://econferencia.com>

xususiyatlari o'rganilgan bo'lib, unda sintaksisning zamonaviy yo'nalishlarining terminologik tizimlari masalalariga bag'ishlanadi. Tilshunoslikning sintaksis bo'limining terminlari maqolaning illyustrativ material sifatida xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: so'z, termin, sintaksis, so'z birikmasi, teng bog'lanish, tobe bog'lanish, matn, giponim, giperonim, ekvonim va b.

Abstract

Word is the basic unit of language. It is impossible to imagine language without speech sounds, grammatical forms and outside the process of communication. A system of speech sounds, a set of morphological forms and devices serving for communication - all together make up the language, its whole organism. All this is formed with the help of words. One of the functional-semantic forms of a word is a term. The "partial similarity" of words and terms to the content aspect of the language is that, as mentioned above, the content aspect of the words includes the meanings formalized in the common memory of the people, while the content aspect of the terms is related to certain science, technology and professions. includes the concepts formalized in the memory of some specialized group of individuals. Concept and meaning, although they are common phenomena related to the content aspect of language, they differ from each other: the "scope of action" of the concept is wider than the "scope of action" of the meaning, because the meaning is an ideal unit included in the scope of the concept. In this article, the functional-semantic features of the terminological system of Uzbek intralinguistic (immanent) linguistics related to the content plan are studied, and the issues of the terminological systems of modern directions of syntax are discussed in it. The terms of the syntax department of linguistics serve as illustrative material of the article.

Global Conference on Multidisciplinary Research and Innovation

Hosted Online from Berlin, Germany

Date: 2nd March, 2026

Website: <https://econferencia.com>

Keywords: word, term, syntax, phrase, equal conjunction, subordinating conjunction, text, hyponym, hyperonym, equonym, etc.

Turkiy tillar sintaktik qurilishining normativ va empirik maqomda tadqiq etilishida N.K.Dmitriyev, A.I.Kononov, E.I.Syevortyan, N.A.Baskakov, A.G'.G'ulomov, M.B.Balkayev, N.Z.Gadjiyeva, G'.A.Abdurahmonov, M.A.Asqarova, Y.M.Saidov, M.Z.Zakiyev, A.A.Yuldashyev, U.A.Aliyev, A.J.Japarovlarning xizmatlari kattadir. XX asrning 80-yillaridan boshlab o'zbek tili sintaktik qurilishini sistem tadbillar asosida ilmiy bosqichda o'rganishga kirishgan H.Ne'matov, I.Qo'chqortoyev, A.Nurmonov, N.Mahmudov, A.Berdialiyev, R.Sayfullayevalarning munosib hissalarini bor.

Sintaksis, bir tomondan, so'z shakllarining bog'lanish qoidalarini, ikkinchi tomondan, tarkibida bu qoidalar ro'yobga chiqadigan bir butunlikni – gapni o'rganadi. Anglashiladiki, morfologik birlik bo'lgan so'zning shakli ham sintaksis uchun ahamiyatlidir. Lekin faqat so'zning boshqa shakllari bilan aloqasi va sintaktik birlik ichida uning bir qismi sifatida bajaradigan vazifasi nuqtai nazaridagina sintaktik qimmatga ega bo'ladi (Mahmudov, Nurmonov, 1995: 4-b.) Ushbu predmetlarni o'rganadigan bo'limda shu predmetlar bilan bog'liq terminlar ham mavjud. Ular jins-tur va tur-tur munosabatiga kiradi hamda gipergiponimik, ekvonimik aloqadorlikni namoyish qiladi. Dastlab, bunday xususiyatni sintaksis termini misolida ko'rib o'tamiz.

Biz terminlar tizimida giponimiya va ekvonimiya hodisalarini izohlashda quyidagi ilmiy adabiyotlardagi sintaksisga oid terminlarga etibor qaratdik (Berdialiyev, 1989: 108-b.) Grammatikaning sintaksis (yun. *suntaxis* – tuzish) bo'limida o'zaro bog'lanishli nutq qurilishi o'rganiladi. Bu bo'lim ikki asosiy qismdan so'z birikmasi sintaksisi va gap sintaksisidan iborat. Sintaksis termini

Global Conference on Multidisciplinary Research and Innovation

Hosted Online from Berlin, Germany

Date: 2nd March, 2026

Website: <https://econferencia.com>

gipreonim bo'lsa so'z birikmasi sintaksisi, gap sintaksisi terminlari uning giponimlarini tashkil etadi.

Sintaksis termini o'rganish obyektidan kelib chiqib, so'z birikmasi sintaksisi, gap sintaksisi, matn sintaksisi terminlari bilan jins-tur munosabatiga kiradi va bu terminlarning giperonimi bo'ladi. Tur maqomidagi terminlar shu giperonimning ichiga kirishi, oidligi belgisiga ko'ra giponimlariga aylanadi. Mazkur terminlar bir-biri bilan gorizontaal aloqaga kirishadi va tur-tur munosabatida bo'ladi. Bunday munosabatda ular differentsial xususiyatlariga ko'ra farqlanadi. Xususan, so'z birikmasi, gap va matnning bog'lanish xususiyatlari o'rganilishiga ko'ra ekvonimik munosabatga kirishib, o'zaro munosabatlarida ekvonimiya hodisasini namoyon qiladi. Ekvonimik munosabatdagi so'z birikmasi sintaksisi, gap sintaksisi, matn sintaksisi terminlari o'zaro ekvonimlarga aylanadi. Sintaksis terminining so'z birikmasi sintaksisi, gap sintaksisi, matn sintaksisi terminlarining jins-tur munosabati bilan so'z birikmasi sintaksisi, gap sintaksisi, matn sintaksisi terminlarining tur-tur munosabati o'rtasida giponimiya va ekvonimiya hodisalari kesishadi.

O'z navbatida, gap sintaksisi termini giperonim bo'lishi mumkin. Xususan, jins maqomida keladi, uning tur maqomidagi terminlari sodda gap sintaksisi, qo'shma gap sintaksisi terminlari bo'ladi. Sodda gap sintaksisi termini ostida bir grammatik asosdan iborat birliklar, qo'shma gap sintaksisi termini ostida ikki grammatik asosdan iborat birliklar o'rganilishi bilan tur-tur munosabati farqlanadi va ular ekvonimlarga aylanadi. Giponim va ekvonimlarning tutashishiga shu tur-tur munosabati xizmat qiladi.

So'z va gaplarning orasidagi bog'lanish sintaktik aloqa deyiladi. U ikki turli bo'ladi: teng bog'lanish, yoki teng aloqa; tobe bog'lanish, yoki tobe aloqa. Teng bog'lanish sintaktik jihatdan teng huquqli bo'lgan, biri ikkinchisiga bo'ysunmagan so'zlarning yoki gaplarning aloqasidir. Bunda teng aloqadagi

Global Conference on Multidisciplinary Research and Innovation

Hosted Online from Berlin, Germany

Date: 2nd March, 2026

Website: <https://econferencia.com>

soʻzlar yoki gaplar oʻzaro teng bogʻlovchilar, teng bogʻlovchi vazifasidagi yuklamalar, sanash ohangi (ohang) yordamida munosabatga kirishadi. Teng bogʻlanish (teng aloqa) va tobe bogʻlanish (tobe aloqa) sintaktik aloqa giperonimining giponimlari maqomida keladi. Shu munosabatdoshlikda (teng bogʻlanish, tobe bogʻlanish; teng aloqa, tobe aloqa) ekvonimiya hodisasi yuz beradi.

Soʻzlar orasidagi tobe bogʻlanish ikki xil boʻladi: predikativ tobe bogʻlanish va nopredikativ tobe bogʻlanish. Ega va kesimning bogʻlanishi predikativ tobe bogʻlanish hisoblanadi va bunday bogʻlanishdan gap hosil boʻladi. Tobe (ergash) bogʻlanishning qolgan koʻrinishlari (aniqlovchi/aniqlanmish, toʻldiruvchi/toʻldirilmish, hol/hollanmish) nopredikativ tobe bogʻlanish boʻlib, bunday bogʻlanishdan soʻz birikmasi yuzaga keladi.

Ega va kesim munosabatida ham, aniqlovchi aniqlanmish, toʻldiruvchi toʻldirilmish, hol hollanmish munosabatida ham bogʻlanish mavjud. Lekin anglashilganidek ega va kesim bogʻlanishidan gap hosil boʻlsa, bogʻlanishning qolgan koʻrinishlarida esa soʻz birikmasi hosil boʻlmoqda. Mana shu kabi munosabatdoshlikda predikativ tobe bogʻlanish, nopredikativ tobe bogʻlanish tobe bogʻlanish giperonimining giponimlari va ayni vaqtda ekvonimiya hodisasini yuzaga keltirgan. Shu oʻrinda giponimlar ekvonimlar bilan birga sinkretlashgan.

Odatda, nutqda, gapda soʻzlar maʼlum qonun-qoidalar asosida oʻzaro maʼno va grammatik jihatdan bogʻlangan boʻladi. Masalan, qiziqarli kitob, toqqa chiqmoq, tez oʻqimoq kabi. Bunday juftlik bir butunlik hosil qilib, yaxlit, lekin oʻz ichida qismlarga boʻlinadigan bir butun tushunchani bildiradi. Ikki yoki undan ortiq mustaqil soʻz va soʻz shakllarning nopredikativ tobe aloqasi asosida birikishidan hosil boʻlgan bogʻlama soʻz birikmasi deyiladi. Soʻzlarning nopredikativ tobe

Global Conference on Multidisciplinary Research and Innovation

Hosted Online from Berlin, Germany

Date: 2nd March, 2026

Website: <https://econferencia.com>

bog‘lanishi (tobe aloqa) uch xil bo‘ladi: boshqaruv aloqasi, bitishuv aloqasi, moslashuv aloqasi.

Tobe so‘zning hokim so‘z talab etgan shaklda kelishi boshqaruv aloqasi deyiladi. Bunda boshqariluvchi so‘z bosh va qaratqich kelishigidan tashqari boshqa kelishik shaklini yoki ko‘makchini olib keladi. Qaysi kelishik yoki ko‘makchi bilan shakllanish boshqaruvchi so‘zning ma‘nosi, semantikasi bilan belgilanadi. Masalan: kitobni o‘qimoq, qariyalarga g‘amxo‘rlik qilmoq, universitetda o‘qimoq, ishdan qaytmoq, o‘quvchilar bilan suhbatlashmoq va boshqalar. Boshqaruv ikki xil bo‘ladi: kelishikli boshqaruv aloqasi va ko‘makchili boshqaruv aloqasi.

Kelishikli boshqaruv aloqasida boshqariluvchi so‘z ma‘lum kelishik shaklida qo‘llanadi: kattalarni hurmat qilmoq, toqqa chiqmoq kabi. Ko‘makchili boshqaruv aloqasida boshqariluvchi so‘z ko‘makchi orqali shakllanadi: ukasi bilan kelmoq, telefon orqali gaplashmoq kabi. Boshqaruv usuli bilan bog‘lanish to‘ldiruvchi-to‘ldirilmish, hol-hollanmish munosabatlarini yuzaga keltiradi.

Tobe so‘z hokim so‘zga grammatik shakl yordamida emas, balki tartib va ohang orqali bog‘lanadigan sintaktik aloqa bitishuv aloqasi deyiladi. Masalan, tinch hayot, yaxshi o‘quvchi, tez yurmoq kabi.

Moslashuv aloqasida tobe so‘z o‘z shaklini hokim so‘zga moslaydi, shu tipda hokim so‘zga bog‘lanadi, hokim so‘z o‘zgarsa, tobe so‘z ham shunga mos holda shaklini o‘zgartiradi. O‘zbek tilida moslashuv asosan ega-kesim va qaratuvchi-qaralmish aloqasida bo‘ladi: men aytyapman, sen aytyapsan, u aytyapti; mening iltimosim, sening iltimosing kabi.

Boshqaruv aloqasi, bitishuv aloqasi, moslashuv aloqasi tobe aloqa giperonimining giponimlaridir. Boshqaruv aloqasi, bitishuv aloqasi, moslashuv aloqasi ma‘nolaridagi farqlanish ekvonimik munosabatlarni yuzaga chiqargan.

Global Conference on Multidisciplinary Research and Innovation

Hosted Online from Berlin, Germany

Date: 2nd March, 2026

Website: <https://econferencia.com>

Kelishikli boshqaruv aloqasi, ko‘makchili boshqaruv aloqasi boshqaruv aloqasi giperonimining giponimlari maqomida ekvonimik munosabatlarning hosil bo‘lishiga sabab bo‘lgan. Bog‘li aloqa tushunchasi bilan bog‘langan jins-tur, turtur munosabati boshqaruv terminida yana davom etadi. Xususan, boshqaruvning kelishikli yoki ko‘makchili bo‘lishi mumkinligi bu uch termini yangi giperogiponimik va ekvonimik munosabatga tortadi. Boshqaruv, kelishikli boshqaruv, ko‘makchili boshqaruv terminlari o‘rtasida bo‘lgan jins-tur munosabatida boshqaruv termini giperonim, kelishikli boshqaruv, ko‘makchili boshqaruv terminlari uning giponimlari bo‘ladi. Keyingi ikki terminning lingvistik mohiyat-mundariyasi kelishikli bo‘ladimi, ko‘makchili bo‘ladimi, baribir, boshqaruv aloqasiga mansubligi nuqtai nazaridan bir giperonim – boshqaruv asosida birlashadi. O‘z navbatida, ta‘kidlash kerakki, kelishikli boshqaruv, ko‘makchili boshqaruv terminlari bir-biridan kelishik va ko‘makchi vositasida boshqarilishi bilan farq qiladi, bu differentsial xususiyatlar terminlarning o‘zaro ekvonimik munosabatga kirishishini ta‘minlaydi.

So‘z birikmalari hokim qismning qaysi so‘z turkumidan ekanligiga ko‘ra quyidagi turlarga ajratiladi: otli birikma, fe‘lli birikma, sifatli birikma, ravishli birikma, modal so‘zli birikma. So‘z birikmasi giperonim bo‘lsa, otli birikma, fe‘lli birikma, sifatli birikma, ravishli birikma, modal so‘zli birikma terminlari uning giponimlaridir.

So‘z birikmalari tuzilishiga ko‘ra ham ikki xil bo‘ladi: oddiy so‘z birikmasi va murakkab so‘z birikmasi. So‘zshakl bilan so‘z (leksema)ning yoki ikki so‘zshaklning bog‘lanmasi oddiy so‘z birikmasi hisoblanadi: keng dala, tekisroq yo‘l, tinchlikka da‘vat qilmoq, davlatlarning hamdo‘stligi, maktab hovlisi. Murakkab so‘z birikmasida birikmaning qismlaridan biri yoki har ikkisi so‘z birikmasi bilan ifoda etiladi. Masalan, mehnat qilishni sevadigan odam, odamlarga xayrixoh bo‘lgan kishi kabi so‘z birikmalarining tobe qismi (“mehnat

Global Conference on Multidisciplinary Research and Innovation

Hosted Online from Berlin, Germany

Date: 2nd March, 2026

Website: <https://econferencia.com>

qilishni sevadigan”, “odamlarga xayrixoh bo‘lgan”) so‘z birikmasi shaklida qo‘llanib, hokim so‘zga bitishuv yo‘li bilan bog‘langan. Bu o‘rinda so‘z birikmasi giperonim, oddiy so‘z birikmasi, murakkab so‘z birikmasi so‘z birikmasining giponimlari bo‘lib kelgan.

Sintaxisning asosiy mazmuni sintaktik aloqada aks etadi. Til birliklarining asosiy amali ham sintaktik aloqa bilan bo‘ladi. Sintaktik aloqa yo‘nalishiga ko‘ra ikkiga bo‘linadi: a) ikki tomonlama aloqa (koordinatsiya), b) bir tomonlama aloqa (subordinatsiya) (Mahmudov, Nurmonov, 1995: 21-b.) Anglashildiki, jins-tur munosabatida sintaktik aloqa termini giperonim bo‘ladi, uning giponimlariga ikki tomonlama aloqa (koordinativ aloqa), bir tomonlama aloqa (subordinativ aloqa) terminlari aylanadi. Giperonim termin bu yerda ikki giponim uchun umumiy xarakterli, giponimlar giperonimga mansub, uning ichki turlari. Bir tomonlama aloqa va ikki tomonlama aloqa terminlari tobelanib bog‘lanishning yo‘nalishiga asoslanib, bir-biridan farqlanadi. Shu farqlanish terminlarning ekvonimligi amalini ta‘minlaydi, o‘zaro ekvonimiya hodisasini yuzaga keltiradi.

Ma‘lumki, tobe qismning qanday shaklda kelishi hokim qismga bog‘liq bo‘lgan aloqa bog‘li aloqa deyiladi. Masalan, kitobni o‘qi birikmasida tobe qism o‘timli fe‘ldan ifodalangan hokim qism talabiga muvofiq tushum kelishigida keladi. Bog‘li aloqa uch turga bo‘linadi: a) moslashuv; b) boshqaruv; v) bitishuv (Mahmudov, Nurmonov, 1995: 22-b.) Mazkur iqtibos bizga giperonim va giponimlarni ko‘rsatib bermoqda. Giperonim – bog‘li aloqa termini; giponimlar – moslashuv, boshqaruv, bitishuv terminlari. Ushbu terminlar tobe va hokim qismlarning o‘zaro bir-biriga bog‘liqligiga ko‘ra integral belgini namoyon qiladi. Shu xususiyat ularni jins-tur munosabatiga kiritgan, o‘z giperonimiga bo‘ysundirgan. Giponimik terminlar o‘zaro tur-tur munosabatiga tortilganda integral belgi rol o‘ynamaydi, balki differentsial belgi sintaktik aloqaning asosini tashkil qiladi, terminlar bir-biri bilan ekvonimik munosabatdorlikda bo‘ladi.

Global Conference on Multidisciplinary Research and Innovation

Hosted Online from Berlin, Germany

Date: 2nd March, 2026

Website: <https://econferencia.com>

Sintaksisda o'rganiladigan asosiy sintaktik birlik gap hisoblanadi. Gap – kishilar nutqining eng kichik birligi bo'lib, u grammatik jihatdan tashkil qilingan, mazmun va ohang jihatdan nisbiy tugallikka ega bo'lgan so'zlar bog'lamasi yoki yakka so'zdir. Aloqa birligi bo'lmish gap fikrni ifodalash va shakllantirish birligi hamdir. Shunga ko'ra gap kommunikativ (aloqa qilish) va kognitiv (fikr ifodalash) vazifalarni bajaradigan nutq birligi sanaladi. Gapning mazkur xususiyatlari uni so'zdan va so'z birikmasidan farqlaydi. O'zbek tilida gaplar turli nuqtai nazardan tasnif qilinadi: Ifoda maqsadiga ko'ra. Emotsionalikka ko'ra. Tuzilishiga ko'ra. Ifoda maqsadiga ko'ra va bu maqsad bilan bog'liq bo'lgan ohangga ko'ra gaplar darak, so'roq, buyruq gaplarga ajratiladi. Tuzilishiga ko'ra gaplar sodda va qo'shma bo'ladi. Gaplarning bunday bo'linishi ularning tarkibidagi predikativlik birliklarning soniga, miqdoriga asoslanadi.

So'roq gaplar so'roqning xususiyatiga ko'ra uch turga bo'linadi: sof so'roq gaplar, ritorik so'roq gaplar, so'roq buyruq gaplar. Sof so'roq gaplar tinglovchidan so'roqqa javobni talab qiladi. Masalan: Kechagi maqola nima bo'ldi, Rahim aka? (F.Musajonov). Qishloq xo'jalik bo'limi shumi? (F.Musajonov). Ritorik so'roq gaplarda so'roq ichida uning javobi ham anglashilib turadi. Masalan: Dunyoda sizga ishongan, sizni jonidan aziz ko'radigan kishining yuziga oyoq bosishdan og'ir jinoyat bormi? (A.Muhiddin). So'roq-buyruq gaplar so'roq orqali buyruq jilvasini o'z ichiga oladi. Masalan: Aka, nega indamaysiz? (P.Qodirov). Uka, Murtazobekning o'zi qayerdaligini aytib berolmaysizmi? (O'.Usmonov).

Sintaksis terminlari ichida gap termini har xil jins-tur, tur-tur munosabatlarini o'zida namoyish qiladi. Gapning sintaktik xususiyatlari, semantik o'ziga xosliklariga ko'ra turlari har xil bo'ladi. Sof so'roq gap va ritorik so'roq gap terminlari bir-biri bilan javob talab qilish va javob talab qilmasligi asosida

Global Conference on Multidisciplinary Research and Innovation

Hosted Online from Berlin, Germany

Date: 2nd March, 2026

Website: <https://econferencia.com>

differentiatsiyalashadi va differensial xususiyatiga ko'ra ekvonimga aylanadi. Giponimiya va ekvonimiya hodisalari tur-tur munosabatida tutashmoqda.

Gaplar emotsionallikka ko'ra ikki xil bo'ladi: his-hayajonsiz gaplar va his-hayajon yoki undov gaplar. Yuqorida keltirilgan xususiyatlariga ko'ra gap giperonimi dastlab quyidagi giponimlarni o'z ichiga oladi: sodda gap, qo'shma gap (tuzilishiga ko'ra); darak gap, so'roq gap, buyruq gap (ifoda maqsadiga ko'ra); his-hayajonli gap, his-hayajonsiz gap (emotsionallikka ko'ra). Bu giponimlar o'zaro farqlanib ekvonimlikni hosil qiladi. Xuddi shu holat so'roq gap giperonimining sof so'roq gap, ritorik so'roq gap, so'roq buyruq gap kabi giponimlarida ham ko'rish mumkin.

Gapda biror so'roqqa javob bo'lgan va o'zaro tobe bog'langan so'z yoki so'z birikmasi gap bo'lagi deyiladi. Gap bo'laklari ikki turga ajratiladi: bosh bo'laklar va ikkinchi darajali bo'laklar. Gapning bosh bo'laklari ega va kesim bo'lsa, ikkinchi darajali bo'laklarni aniqlovchi, to'ldiruvchi va hol tashkil etadi.

Sintaksisda gap bo'laklari masalasi alohida qimmatga ega. Gapning bosh bo'lagi bo'lgan kesim ifoda materialiga ko'ra (qaysi so'z turkumi bilan ifodalanishiga ko'ra) ikki turga ajratiladi: fe'l kesim va ot kesim.

Kesim tuzilishiga ko'ra ham ikki xil bo'ladi: sodda kesim va tarkibli kesim.

1) sodda kesim yakka bir asosli fe'llar bilan ifodalangan kesimlar hamda bog'lamasiz kelgan ot kesimlardir. Sodda kesim ifoda materialiga ko'ra ikki xil: sodda fe'l kesim, sodda ot kesim.

a) sodda fe'l kesim tuzilgan fe'l, ravishdosh, sifat-dosh bilan ifodalangan kesimdir. Masalan: Ot yiqilayotganda, Humoyun oyoqlarini uzangidan chiqarib egardan qumga sakradi. (P.Qodirov). Qalin qorlar erib, o'tlar ko'karib qoldi. (Ch.Aytmatov).

b) sodda ot kesim fe'ldan boshqa so'z turkumlari: ot, sifat, son, olmosh, ravish, undov so'z, modal so'z, shuningdek, fe'ning harakat nomi bilan ifodalangan

Global Conference on Multidisciplinary Research and Innovation

Hosted Online from Berlin, Germany

Date: 2nd March, 2026

Website: <https://econferencia.com>

kesimdir. Masalan: Yolg'onchi kishi har kim qoshida bebro'dir. ("Oz-oz o'rganib dono bo'lur") Keng-keng ko'chalari boru, lekin markazi tiqilinch. (P.Qodirov). Soyda tosh ko'p, terib chiqaraverasan. (P.Qodirov).

2) tarkibli kesim ikki va undan ortiq so'z shakllarining qo'shiluidan hosil bo'lgan kesimdir. U doim yetakchi va yordamchi qismlardan tashkil topib, yetakchi qism asosiy ma'noni, yordamchi qism qo'shimcha ma'noni ifodalaydi. Ifodalanishiga ko'ra tarkibli kesim ham ikki xil: tarkibli fe'l kesim, tarkibli ot kesim bo'ladi.

a) tarkibli fe'l kesim fe'lning analitik shakli bilan ifodalanadi. Bunda o'zining leksik ma'nosini saqlagan fe'l yetakchi fe'l, qolganlari esa ko'makchi fe'l yoki to'liqsiz bo'lib, yetakchi fe'ldan anglashilgan harakatning bajarilishi bilan bog'liq bo'lgan turli qo'shimcha ma'nolarni ifodalaydi. Yetakchi fe'l asosan ravishdosh shaklida bo'ladi. Masalan: Bu yumshoq, mulohazali odamga yotoqdoshlarning mehri oshib qolgan edi. (A.Muxtor). O'rmon ichidan qushlarning sayrashi... eshilib turadi. (P.Qodirov).

b) tarkibli ot kesim fe'ldan boshqa so'z turkumlarining bog'lama bilan birikishidan yuzaga keladi. Bunda tarkibli ot kesimning ot qismini ot, sifat, son, olmosh, ravish yetakchi qismini tashkil qiladi, yordamchi qismini esa bog'lama vazifasidagi "bo'lmoq", "sanalmoq", "hisoblanmoq", "tuyulmoq" kabi fe'llar, shuningdek, "edi", "ekan", "emish" to'liqsiz fe'li tashkil etadi.

Yuqorida keltirilgan munosabatdoshlikdan gap bo'lagi giperonimining giponimlarini bosh bo'laklar va ikkinchi darajali bo'laklar; bosh bo'laklar giperonimining giponimlarini ega, kesim; ikkinchi darajali bo'laklar giperonimining giponimlarini aniqlovchi, to'ldiruvchi, hol; kesim giperonimining giponimlarini (ifoda materialiga ko'ra) fe'l kesim, ot kesim; kesim giperonimining giponimlarini (tuzilishiga ko'ra) sodda kesim, tarkibli kesim; sodda kesim giperonimining giponimlarini sodda fe'l kesim, sodda ot

Global Conference on Multidisciplinary Research and Innovation

Hosted Online from Berlin, Germany

Date: 2nd March, 2026

Website: <https://econferencia.com>

kesim; tarkibli kesim giperonimining giponimlarini tarkibli fe'l kesim, tarkibli ot kesim tashkil etmoqda. Keltirilgan gipero-giponimik munosabatlaridan ekvonimik hodisalar yuzaga chiqmoqda. Shu bilan birga ekvonimik paradigma ham hosil bo'lgan. Gap bo'laklari tizimida bu jarayon yana boshqa gipero-giponimik munosabatlarni hosil qilib, taggruhlarga bo'linib ketaveradi.

O'zbek tilshunosligida eng ko'p muhokama qilingan gap bo'lagi kesim hisoblanadi. Mustaqillik davrida o'zbek tilshunoslari kesimni gapning markaziy bo'lagi sifatida tan oldilar. Kesimning gapni shakllantiruvchilik rolini aniq ko'rsatib berdilar. Bizningcha, kesim termini bilan bog'liq holatda gipero-giponimik hamda ekvonimik munosabatlar reallashadi. Jins-tur munosabatida kesim giperonim vazifasida kelganda unga ot kesim va fe'l kesim terminlari giponim bo'ladi. Teskari yo'nalishda talqin qilinganda ham ot kesimmi, fe'l kesimmi, baribir, kesim umumiy nomi ostida birlashadi. Biroq giponimlarning giperonimga munosabatida farqlanish sezilmasa-da, giponimlarning gorizontol yo'nalishdagi tur-tur munosabatida kesim vazifasidagi so'zning qanday turkumda ekanligi giponim maqomidagi terminlarni ekvonimga aylantiradi, mazkur terminlar tur-tur munosabatidagi farqli xususiyatlarida giponimlar bo'lib qola olmaydi. Giponimiya hodisasi o'rnida ekvonimiya hodisasi shakllanadi.

Gapning ikkinchi darajali bo'laklari: to'ldiruvchi (vositali to'ldiruvchi va vositasiz to'ldiruvchi), aniqllovchi (sifatlovchi aniqllovchi, qaratqich aniqllovchi, izohlovchi aniqllovchi), hol (o'rin holi, payt holi, ravish holi, maqsad holi, sabab holi...); gapning ajratilgan bo'laklari qaysi gap bo'lagiga oid ekanligiga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi: ajratilgan to'ldiruvchilar, ajratilgan aniqllovchilar, ajratilgan izohlovchilar, ajratilgan hollar; ajratilgan aniqllovchilar yana ikkiga bo'linadi: ajratilgan sifatlovchi, ajratilgan qaratuvchi kabi (Abdurahmonov, 1958: 327-b.)

Global Conference on Multidisciplinary Research and Innovation

Hosted Online from Berlin, Germany

Date: 2nd March, 2026

Website: <https://econferencia.com>

Shuni alohida ta'kidlashni istardikki, gipero-giponimik munosabatda giperonim va giponimlar o'rtasida hokim – tobelik aloqasi ko'zga tashlanadi. Undan farqli ravishda tur-tur munosabatida ekvonimlar o'rtasida hokim – tobelik aloqasi o'rnida teng munosabat amal qiladi (Abdualiyeva, 2015: 24-b.) Ana shunday teng va tobe munosabatdagi to'ldiruvchi, aniqlovchi, hol terminlari tizimida ham giponimiya va ekvonimiya hodisalari tutashadi. Masalan, to'ldiruvchi giperonimining giponimlari bo'lgan vositali to'ldiruvchi va vositasiz to'ldiruvchi terminlari tur-tur munosabatida giponimligini yo'qotib, ekvonimga aylanadi. Aniqlovchi termini doirasida sifatlovchi aniqlovchi va qaratqich aniqlovchi terminlari o'zaro differentsiatsiyaga kirishib, ekvonimiya hodisasini namoyon qiladi.

Yuqorida ham ta'kidlaganimiz kabi gaplar tuzilish jihatdan ikki guruhga bo'linadi sodda gap va qo'shma gap. Sodda gap bir predikativ birlikdan iborat bo'lib, uning tarkibi ayrim gaplarga bo'linmaydi. Qo'shma gap mazmun va grammatik jihatdan birikkan ikki va undan ortiq predikativ birliklardan tuzilib, uning tarkibi ikki va undan ortiq gaplarga bo'linadi. Sodda gaplar grammatik asosining tarkibiga ko'ra ikkiga bo'linadi: ikki bosh bo'lakli gaplar va bir bosh bo'lakli gaplar

Grammatik asosi ikki bosh bo'lakdan ega va kesimdan iborat bo'lgan gaplar ikki bosh bo'lakli gaplar, bir bosh bo'lakdan iborat bo'lsa bir bosh bo'lakli gaplar deyiladi. Bir bosh bo'lakli gaplarga shaxsi aniq gap, shaxsi noaniq gap, shaxsi umumlashgan gaplar, atov (yoki nominativ) gaplar, infinitiv va vokativ gaplar kiradi.

Sodda gaplar bo'laklarga ajralish-ajralmasligiga ko'ra ham turlarga ajratiladi. Bu jihatdan ular ikkiga bo'linadi: bo'laklarga ajraladigan gaplar va bo'laklarga ajralmaydigan gaplar.

Global Conference on Multidisciplinary Research and Innovation

Hosted Online from Berlin, Germany

Date: 2nd March, 2026

Website: <https://econferencia.com>

Sodda gap (grammatik asosining tarkibiga ko‘ra) giperonimining giponimlarini ikki bosh bo‘lakli gaplar, bir bosh bo‘lakli gaplar hosil qiladi. Ikki bosh bo‘lakli gaplar giperonimining giponimlari ega, kesim. Bir bosh bo‘lakli gaplar giperonimining giponimlari shaxsi aniq gap, shaxsi noaniq gap, shaxsi umumlashgan gaplar, atov (yoki nominativ) gaplar, infinitiv va vokativ gaplar tashkil etadi.

Hozirgi kunda mavjud adabiyotlarda qo‘shma gaplar quyidagi turlarga ajratilganligini ko‘rish mumkin:

1. Ikki komponentli qo‘shma gaplar.
2. Ko‘p komponentli qo‘shma gaplar.
3. Murakkab qo‘shma gaplar.
4. Bog‘lovchili qo‘shma gaplar.
5. Bog‘lovchisiz qo‘shma gaplar.
6. Bog‘langan qo‘shma gaplar.
7. Ergash gapli qo‘shma gaplar.
8. Bog‘lovchisiz qo‘shma gaplar (Hamroyev, 2007: 431-b).

Yuqorida keltirilgan qo‘shma gap turlari quyidagicha paradigma hosil qiladi. Qo‘shma gap giperonimining giponimlarini (1-2-3-tur qo‘shma gaplarning tuzilishi, material belgisiga ko‘ra) ikki komponentli qo‘shma gaplar, ko‘p komponentli qo‘shma gaplar, murakkab qo‘shma gaplar tashkil etadi.

Qo‘shma gap giperonimining giponimlarini (4-5-turda qo‘shma gap qismlarini bog‘lashda bog‘lovchilarning ishtiroki yoki ishtirok etmasligiga ko‘ra) bog‘lovchili qo‘shma gaplar, bog‘lovchisiz qo‘shma gaplar tashkil etadi.

Qo‘shma gap giperonimining giponimlarini (6-7-8-turda esa komponentlarning ma‘lum mazmun munosabatlari, bog‘lanishi, grammatik belgilari, tuzilishi va ohangiga ko‘ra) bog‘langan qo‘shma gaplar, ergash gapli qo‘shma gaplar, bog‘lovchisiz qo‘shma gaplar tashkil etadi.

Global Conference on Multidisciplinary Research and Innovation

Hosted Online from Berlin, Germany

Date: 2nd March, 2026

Website: <https://econferencia.com>

Bu yerda qo‘shma gaplar uch nuqtai nazardan, uch xil mezon asosida tasnif qilingan. Ana shunga ko‘ra qo‘shma gap giperonimi uchta paradigma hosil qilgan.

Qo‘shma gaplarning tasnifi bu bilan yakun topmaydi. Aloqa munosabatiga ko‘ra qo‘shma gaplarni yana uch turga bo‘lish mumkin:

1. Teng tarkibli (aloqali) qo‘shma gaplar.
2. Tobe tarkibli (aloqali) qo‘shma gaplar.
3. Aralash tarkibli (aloqali) qo‘shma gaplar.

Qo‘shma gap qismlarining o‘zaro mazmun-munosabati, strukturasi va birikish yo‘llari xilma xildir. Shularni hisobga olganda, qo‘shma gaplar uch turga bo‘lib o‘rganiladi: bog‘langan qo‘shma gap, ergashgan qo‘shma gap, bog‘lovchisiz qo‘shma gap. Bog‘lanish yo‘llari va mazmun munosabatiga ko‘ra qo‘shma gap:

a) bog‘langan qo‘shma gap – teng aloqada bo‘ladi hamda biriktiruvchi, zidlov, ayiruv, qiyoslash va izohlash, sabab-natija, payt munosabatlarini ifodalaydi;

b) ergashgan qo‘shma gap – bosh gapga nisbatan ega, kesim, aniqlovchi, to‘ldiruvchi, ravish, o‘rin, payt, sabab, maqsad, miqdor, shart, to‘siqsizlik, o‘xshatish, chog‘ishtirish, natija munosabatlarini ifodalaydi;

v) bog‘lovchisiz qo‘shma gap – (faqat ohang orqali bog‘langan) biriktiruv, zidlov, payt, shart, to‘siqsizlik, natija, sabab, o‘xshatish, izohlash munosabatlarini ifodalaydi (Sayfullayeva, 1993: 46-b.) Keltirilgan munosabatdoshlikdan qo‘shma gap giperonim, bog‘langan qo‘shma gap, ergashgan qo‘shma gap, bog‘lovchisiz qo‘shma gap uning giponimlariga aylangan. Mana shu nuqtada giponim va ekvonimlar tutashib, sinkretlik hosil qilmoqda. Yuqorida keltirilgan qo‘shma gaplarning uch xil mezon asosidagi tasnifida ham, aloqa munosabatidagi tasnifida ham gipero-giponimik va ekvonimik munsabatlarning sinkretlashuvini kuzatish mumkin. Xuddi shu munosabatlarni murakkab qo‘shma gapning bog‘langan qo‘shma gapga sinonim bo‘lgan bog‘lovchisiz qo‘shma gaplar, ergash gapli

Global Conference on Multidisciplinary Research and Innovation

Hosted Online from Berlin, Germany

Date: 2nd March, 2026

Website: <https://econferencia.com>

qo‘shma gapga sinonim bo‘lgan bog‘lovchisiz qo‘shma gaplarda kuzatish mumkin.

Qo‘shma gap termini giperonim sifatida amal qilganda bog‘langan qo‘shma gap, bog‘lanmagan qo‘shma gap, ergashgan qo‘shma gap terminlarini giponimlar bo‘ladi. Jins-tur munosabati giponim bo‘lgan terminlar o‘zaro tur-tur munosabatiga kirishganda bir-biridan tarkibidagi sodda gaplarni bog‘lovchi vositalariga ko‘ra farqliliklarga ega bo‘ladi. Mana shunday farqlanishlar asosida terminlar ekvonimlarga aylanadi. Demak, giponimiyaning tugashi va ekvonimiyaning boshlanishida har ikki hodisa bir-biri bilan tutashadi.

“Sintaksis” terminologiyasida “o‘zga gapli qurilmalar” (Berdialiyev, 2019: 88-b.) o‘z tizimiga ega. O‘zga shaxsning muallif bayoniga kiritilgan gapi o‘zga gapi deyiladi. Leksik-sintaktik vositalari va berilish usullariga ko‘ra o‘zga gapi ikki turga bo‘linadi: ko‘chirma gap va o‘zlashtirma gap. Mazmuni sahlangan holda shakli o‘zartirilib berilgan o‘zganing gapi o‘zlashtirma gap, ko‘chirma gapli tuzilmalarda muallifning o‘zi aytgan gap muallif gapi deyiladi. O‘zga gapi, muallif gapi, o‘zlashtirma gap giponimlarining giperonimi o‘zga gapli qurilmalar bo‘lib, ular o‘zaro ekvonimik munosabatlarga kirishgan.

Matn sintaksisi tilshunoslikning yaqin vaqtlarda muomalaga kirgan lisoniy kategoriyalardan biridir. Matn gapdan katta sintaktik birliklarni aniqlash jarayonida kashf qilingan hodisadir. Unga quyidagicha ta’rif berish mumkin: mazmun tugalligi, tuzilish, bog‘lanish vositalari, ohang va uslub jihatdan o‘ziga xos xususiyatga ega bo‘lgan nutq parchasi matn deyiladi. Matn ikki turli bo‘ladi: makromatn va mikromatn.

Makromatn matnshunoslikning o‘rganish obyekti hisoblanadi. Yozilgan yoki bosilgan, aytilgan nutq, kitob, gazeta, jurnal va shu kabilarning rasm, jadval, bezaklardan boshqa qismi, rasmiy hujjatlarning sharh va izohlardan boshqa

Global Conference on Multidisciplinary Research and Innovation

Hosted Online from Berlin, Germany

Date: 2nd March, 2026

Website: <https://econferencia.com>

qismi, musiqa asarlariga asos bo'lgan so'zlar, she'rlar makromatnning ko'rinishlaridir.

Mikromatn tilshunoslikning o'rganish obyekti, yuqori darajadagi sintaktik birlikdir. Mikromatn tilshunoslik nuqtai nazaridan yuqorida zikr etilganidek yuqori darajadagi sintaktik birlik, murakkab sintaktik butunlik, supersintaktik butunlik sifatida qaraladi. Supersintaktik birlik terminida gapdan katta, yana ham aniqrog'i, eng katta sintaktik butunlik ma'nosi aniqroq ifodalangan.

Supersintaktik butunlik qismlarini bog'lovchi vositalar xarakteriga ko'ra ikki xil: supersintaktik butunlik qismlarini chapga (oldingi qismga qarab) bog'lovchi vositalar, supersintaktik butunlik qismlarini o'ngga qarab (keyingi qismga qarab) bog'lovchi vositalar. Bularning birinchisi anaforik, ikkinchisi kataforik vositalar deb ham yuritiladi. Anaforik vositalar to'rtga bo'linadi: almashish, takror, tushish, muvofiqlashish, almashish barcha til sathlariga oid birliklarni o'z ichiga oladi.

Matn giperonimining giponimlari makromatn, mikromatn va shu o'rinda ular o'zaro ekvonim hamdir. Supersintaktik butunlik giperonimining giponimlari kataforik vositalar, anaforik vositalardir. Anaforik vositalar giperonimining giponimlari almashish, takror, tushish, muvofiqlashish, almashishdan iborat.

Matn doirasidagi terminlarda ham giponimiya va ekvonimiya hodisalari tutashadi. Masalan, matn termini keng tushunchali termin hisoblanadi va makromatn hamda mikromatn terminlari uning ichki turlari hisoblanadi. Mikromatn va makromatn terminlari o'zlarining struktur va semantik o'ziga xosliklari asosida ekvonimik munosabatni hosil qiladi. Ekvonimik munosabatni tashkil qilgan ikki termin o'rtasida farqlanishning yuzaga kelishi ekvonimiya hodisasini paydo qiladi.

“Sintaksis” soha nomi sifatida lug'aviy mazmuniy guruhni nomlovchi giper-giperonim termindir. Uning giponimlik va giperonimlik maqomi qorishiq

Global Conference on Multidisciplinary Research and Innovation

Hosted Online from Berlin, Germany

Date: 2nd March, 2026

Website: <https://econferencia.com>

quyidagi turlari mavjud: a) sinxron sintaksis; b) diaxron sintaksis; v) dialektal sintaksis; g) kontrastiv (qiyosiy) sintaksis. Bularning har biri o‘ziga xos giponim terminlar paradigmasini o‘z ichiga olgan giperonim terminlardir. Sintaksis sohasining terminologik tizimi “nominativ xarakterdagi sintaktik butunliklar”, “kommunikativ xarakterdagi sintaktik butunliklar” terminlari bilan farqlanadigan sathlarga bo‘linadi. Bular ham oraliq giperonim terminlar sifatida o‘z giponim terminlari paradigmasiga ega.

Xullas, grammatika tizimi terminlari morfologiya va sintaksis terminlari vositasida giponimiya va ekvonomiya hodisalarini o‘zlarida birlashtira oladi. Mazkur sohalar terminlarida ham jins-tur hamda tur-tur munosabatlari kesishuvi ro‘y beradi. Bu vaqtda giponimiya tugab, ekvonomiya boshlanadi. Giponimiyaning tugashi va ekvonomiya boshlanishida ularning sinkretlashuvi sodir bo‘ladi.

Adabiyotlar:

1. Абдуалиева З. (2015). Гипонимо-эквиномические отношения в системе зоонимов. – Saarbrücken: Lambert Academic Publishing.
2. Абдурахмонов Ф. (1958). Қўшма гап синтаксиси асослари. Фан.
3. Бердиалиев А. (1989). Эргаш гапли қўшма гап конструкцияларида семантик-сигнификатив парадигматика. Фан.
4. Бердиалиев А. (1993). Ўзбек тили эргаш гапли қўшма гапларида синтактик алоқа ва синтактик муносабатлар. Университет.
5. Бердиалиев А. (2019). Ўзбек тилида таркиби синтагматик номутаносиб сўз бирикмалари. Меърож.
6. Махмудов Н., Нурмонов А. (1995). Ўзбек тилининг назарий грамматикаси (синтаксис). Ўқитувчи.

Global Conference on Multidisciplinary Research and Innovation

Hosted Online from Berlin, Germany

Date: 2nd March, 2026

Website: <https://econferencia.com>

7. Сайфуллаева Р. (1993). Ҳозирги ўзбек адабий тилида қўшма гапларнинг шакл-вазифавий талқини: Филол. фан. докт. дисс. ... автореф.
8. Namroyev M., Muhamedova D., Shodmonqulova D., G'ulomova X., Yo'ldoshyeva Sh. (2007). Ona tili.
9. Эрматов И. Терминология тизимида гиперо-гипонимик ва эквонимик муносабатлар (тилшунослик терминлари мисолида): Филол. фан. докт. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2022. – 67 б.
10. Ermatov I. Terminologiyada leksik-semantik hodisalar. Monografiya. – Toshkent: "BOOK TRADE 2022", 2023. – 120 b.
11. Эрматов И. Терминологик тизимда гиперо-гипонимик ва эквонимик муносабатлар. Монография. – Тошкент: «TAMADDUN», 2022. – 252 б.
12. Berdialiyev, A., & Ermatov, I. (2021). Hozirgi o'zbek adabiy tili (Leksikologiya, frazeologiya, leksikografiya). T.: "TURONIQBOL" nashriyoti, 204.
13. Maʼkamov, N., & Ermatov, I. (2013). Tilshunoslik terminlarining izohli lughati. Fan.
14. Ermatov, I. (2022). Hozirgi ozbek adabiy tili (Morfemika, so'z yasalishi, morfonologiya). Scienceweb academic papers collection.
15. Эрматов, И. (2022). ТЕРМИНОЛОГИЯ ТИЗИМИДА ГИПОНИМИЯ ВА ЭКВОНИМИЯ ҲОДИСАЛАРИНИНГ КЕСИШУВИ. Academic research in educational sciences, 3(4), 173-178.
16. Ixtiyor, E., Axrorov, A., & Mamaraximov, S. (2024). TERMINOLOGIYADA GIPERO-GIPONIMIK HODISALAR. Central Asian Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies, 1(3), 12-15.
17. Эрматов, И. (2022). ЛЕКСИК-ФРАЗЕОЛОГИК ТИЗИМДА ЭКВОНИМИК МУНОСАБАТЛАР. Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS), 2(4), 11-17.

Global Conference on Multidisciplinary Research and Innovation

Hosted Online from Berlin, Germany

Date: 2nd March, 2026

Website: <https://econferencia.com>

-
18. Fazilat, E., Azizbek, M., & Ermatov, I. (2025). PRAGMATIKANING TILSHUNOSLIKNING BIR TARMOG'I SIFATIDAGI TA'RIFI. Central Asian Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies, 2(4), 192-195.
 19. Rizaqulovich, E. I., Murtozayevich, M. S., & Qizi, N. O. A. (2024). OTNING XUSUSIY LUG 'AVIY SHAKLLARI HAQIDA. Central Asian Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies, 1(3), 26-29.
 20. Эрматов, И. (2019). Ўзбек тилшунослик терминларининг шаклланиши ва тараққиёти. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) автореф. Филол. фан. бўйича фалс. докт. автореф. Тошкент.